Iga Bolewska

Cmentarz na bośniacko-hercegowińskim pograniczu kulturowym. Analiza struktury tuzlańskiego cmentarza Trnovac

Oczekiwania wobec cmentarza

Choć kwestia lokowania cmentarzy przez stulecia ulegała zmianom, wiele z rozbudowujących się miast w XX wieku wchłaniało znajdujące się na rubieżach cmentarze, sprawiając, że stały się one ich integralną częścią (Kolbuszewski, 1985, s. 18). Zainspirowana charakterystyką przestrzeni grzebalnej, opisaną przez Sławoja Tanasia, badacza zajmującego się tanatosferą, za najistotniejsze dla swojego artykułu uznałam jej wymiary: kulturowy, pamięciotwórczy oraz publiczny (Tanaś, 2008, s. 54). Zasadnym wydaje się więc stwierdzenie, że cmentarz stanowi labirynt znaczeń, którego dekodowanie daje wgląd w integralność społeczności miejskiej. Zagadnienie spójności lub jej braku jest szczególnie istotne dla kwestii tożsamości i własnej recepcji omawianej grupy zwłaszcza, że ma ona charakter wielowyznaniowy. Otaczająca cmentarz aura, wynikająca z jego religijnego charakteru, stanowi punkt wyjścia do definiowania tej przestrzeni. Różnaita dla różnych denominacji koncepcja śmierci, jak i modelowa rola, którą cmentarz ze względu na nią powinien odgrywać, pozwala nam oczekiwać, że cmentarze będą miały charakter wyznaniowy. W sposób jasny ograniczają one pochówki do członków pojedynczej wspólnoty wyznaniowej lub takich, dla których

wizje, kompleks wyobrażeń i praktyk związanych ze śmiercią są podobne. Za przykład tego mechanizmu mogą posłużyć cmentarze katolickie i prawosławne. Dla tych konfesji rola cmentarza w podstawowym wymiarze, prócz pragmatycznego, sprowadza się do miejsca pamięci z pogranicza przestrzeni *sacrum* i *profanum* (Kramer, 2007, ss. 234–236). Zupełnie inne założenie prezentuje natomiast islam, który skupia się przede wszystkim na depozycji szczątków doczesnych (Al-Misri, 1999, ss. 238–240). Zdecydowanie też odrzuca kult zmarłych w miejscu samego pochówku (Al-Uthaimen, b.d., s. 385). Tak daleko idące różnice, widoczne już na płaszczyźnie idei, mają swój wyraz w potrzebie tworzenia cmentarzy wyznaniowych; gdy zaś członkowie różnych wspólnot zmuszeni są dzielić przestrzeń grzebalną, nietrudno spodziewać się istnienia w jej ramach wyraźnych podziałów, pozwalających w sposób formalny dostosować przestrzeń.

Chociaż oczekiwanie takiego stanu rzeczy wydaje się w pełni uzasadnione, celem niniejszego artykułu jest prezentacja drugiej strony tego zagadnienia – cmentarza jako miejsca, na którym całe spektrum praktyk sięgających do tradycji chrześcijańskich i muzułmańskich stanowi egzemplifikację spójnej wspólnoty (Ariès, 1992, s. 343). Analiza przykładu bośniackiego cmentarza Trnovac w Tuzli, z gruntu odmiennego od opisanego modelu, pozwoli wskazać pewne tropy potwierdzające istotną rolę przestrzeni, jaką jest cmentarz, w kontekście współistnienia członków wspólnot wielowyznaniowych w ramach jednej społeczności.

Cmentarz i pogranicze

Ze względu na specyfikę obszaru, na którym znajduje się analizowany przeze mnie cmentarz, konieczne jest wzięcie pod uwagę kilku czynników kulturowych i geograficzno-politycznych, charakterystycznych dla Bośni i Hercegowiny. Chcąc sięgnąć do faktorów, które determinują wielowyznaniowość, ale i bogactwo kulturowe tego obszaru, warto już na poziomie definiowania przyjrzeć się niewątpliwie użytecznemu w kontekście poniższych rozważań pojęciu *pogranicza kulturowego*, zakładającego ścieranie się cech wspólnych oraz odrębnych, które prowadzi do tworzenia się swoistej siatki wzajemnych uwikłań. Ich relacyjny charakter Maria Dąbrowska-Partyka przedstawia jako:

Współ-istnienie, współ-mówienie, współ-trwanie i współ-tworzenie. Poprzez konflikty i niespodziewane syntezy, poprzez niepewne rodowody i niejasne kontury, poprzez

uprzedzenia i groteskowe czasem nieporozumienia [...] – chodzi o docieranie do tożsamości i świadomości „polifonicznej” i „dialogowej”, choć mocno zakorzenionej w określonym czasie, przestrzeni i wartościach (Dąbrowska-Partyka, 2004, s. 23).

Obszar pogranicza często określa się jako przestrzeń *spotkania*; miejsce, gdzie wzajemnie oddziałują na siebie mechanizmy autoidentyfikacji różnych kultur, które dają się tutaj zauważyć wyraźniej niż na terenach o jasno określonej przynależności. Kolejną istotną cechą pogranicza jest jego ciągła polaryzacja i uwypuklanie się różnic w relacjach pomiędzy poszczególnymi społecznościami zamieszkującymi dane terytorium. Zjawisko to może się przejawiać zarówno w skrajnych zachowaniach danych grup społecznych, jak i tych bardziej zbalansowanych, bazujących na symbiozie, nieprowadzących do napięć i konfliktów. Swoistość pogranicza – w świetle przywoływanej literatury – wynika także z panującej w obszarach peryferyjnych tendencji do nasileń tego, co tworzy się w centrum i nie jest tam wyraźnie uwypuklane. Stereotypy, rozmaite wzorce tożsamościowe, kulturowe i religijne w naturalny sposób stają się kwestią istotniejszą na gruncie nieustannie zdarzających się konfrontacji. Należy również podkreślić, że pomimo świadomości podziału między *swoim* a *obcym* oraz niezależnie od potrzeby stawiania wyraźnych granic i dążeń do podtrzymywania swojej indywidualności, pogranicze jest przestrzenią, która prymarnie nie ma charakteru ideologicznego, lecz egzystencjalny – jego mieszkańcy na co dzień określają siebie wobec *innych*, nie zaś w sporadycznych sytuacjach wymagających deklaracji ideologicznej (Dąbrowska-Partyka, 2004, s. 38). Przestrzeń pogranicza można więc traktować jako taką, która – jak zaznacza badaczka – jest z konieczności uznawana za laboratorium współegzystencji, w którym nieustannie sprawdza się nie tylko wartość wzorców narzucanych przez centra, ale także konfrontuje się z lokalną swojskością, spajającą wzorce oraz wartości przynoszone przez różne, przede wszystkim *obce* sobie, kultury (zob. Dąbrowska-Partyka, 2004, s. 44). Mając na względzie niezbywalny dualizm pogranicza, a także wielość jego odsłon, można skonstatować, że:

Tragedią pogranicza jest [...] zawsze bezmyślny pęd do „plewienia” pamięci którejkolwiek z zasiedlających je społeczności. Jego bogactwem – koegzystencja zbiorowych pamięci, która owocuje kształtowaniem osobowości pełniejszych i bogatszych, ludzi ucieleśniających „dialogowe trwanie”, rękojmnię tożsamości autentycznej (Dąbrowska-Partyka, 2004, s. 34).

Ze względu na to, że kwestia podziałów wyznaniowych znajdowała się u podstaw organizacji Imperium Osmańskiego, zasadnym jest spodziewanie się widocznych podziałów

między przedstawicielami poszczególnych, obecnych na tym obszarze wspólnot wyznaniowych. W tym przypadku, prócz zagadnienia pogranicza rozpatrywanego w kontekście współczesnym, istotną wydaje mi się kwestia oddalenia *bośniackiego elajetu*¹ od najistotniejszego centrum wpływów, jakim był Sambuł (Imamović, 1997, ss. 128–129). Dlatego też zakładam, że do tej prowincji decyzje i rozporządzenia płynące z centrum mogły docierać z opóźnieniem, a także w mniej restrykcyjnej formie niż miało to miejsce w przypadku bliższych jednostek administracyjnych.

Miasto przemysłowe i wielowyznaniowe

Będący przedmiotem mojej analizy cmentarz Trnovac zlokalizowany jest w Tuzli, największym mieście kantonu tuzlańskiego, położonego w północno-wschodniej części Federacji Bośni i Hercegowiny, będącej – obok Republiki Serbskiej i Dystryktu Brčko – jedną z jednostek administracyjnych państwa, powstałych wskutek porozumienia w Dayton w listopadzie 1995 roku. Dla mojej analizy najistotniejszym jest przemysłowy charakter przestrzeni miejskiej. Korzeni tegoż możemy szukać w okresie industrializacji oraz dobie aneksji Bośni i Hercegowiny przez Austro-Węgry, dla których Tuzla stanowiła cenny ośrodek wydobywania węgla i soli. Warto jednak zaznaczyć, że ma on dłuższą tradycję, a uprzemysłowienie na większą skalę niż lokalna miało miejsce już w okresie osmańskim (Trifković, 1997, s. 161). Polityka państwa jugosłowiańskiego, a także sama istota podziału klasowego społeczeństwa w okresie komunizmu spetryfikowały wydobywczy i produkcyjny charakter Tuzli, nadając jej jednocześnie cechy miasta przemysłowego. Powstające w tym okresie kombinaty chemiczne, dynamicznie rozrastające się i działające na dużą skalę dzięki bogatym pokładom soli i słonej wody, zapewniły kontinuum dawnych zakładów przemysłowych. Taki charakter miasto zachowało do dziś. Choć współczesna polityka największych funkcjonujących tu zakładów chemicznych² na ogół nie jest oceniana pozytywnie, stanowią one nierozdzielny element krajobrazu miejskiego. Taki stan rzeczy pozwolił mi założyć, iż topos robotnika i klasy robotniczej utrwalił się w świadomości mieszkańców Tuzli. Sprzyjało to konsolidacji społeczności

¹ Mowa o jednostce administracyjnej wchodzącej w skład Imperium Osmańskiego. Powstała ona po rozszerzeniu terytorium mniejszej jednostki, *sandżaku*, w roku 1580, a zniknęła w roku 1867 w wyniku przekształcenia jej w jednostkę nadrzędną, *wilajet*. W jej ramach znajdowała się większa część terytorium dzisiejszej Bośni i Hercegowiny.

² Mowa o koncernach, takich jak Polihem i Dita, których działania w ostatnich latach budzą kontrowersje podnoszone w lokalnych mediach (Slanjankić, 2014).

mimo podziałów na tle etnicznym i wyznaniowym³, które aktywowały się po rozpadzie Jugosławii w 1991 roku.

Zróznicowaną strukturę społeczną potwierdza przeprowadzony w 2013 roku przez Urząd Statystyczny Bośni i Hercegowiny spis powszechny, który daje wgląd w autoidentyfikację narodowo-etniczną i wyznaniową mieszkańców Tuzli, a także pozwala zorientować się w liczebności koegzystujących tu społeczności. We wspomnianym spisie na 110 979 mieszkańców w kategorii narodowo-etnicznej jako Boszniacy⁴ określili się 80 774 osoby, 15 396 jako Chorwaci, 3378 jako Serbowie, 9413 osób mieściło się w kategorii opisanej jako „pozostali”, 2151 nie zadeklarowało się, a 137 nie udzieliło odpowiedzi. W kategorii wyznaniowej przynależność do wspólnoty muzułmańskiej zadeklarowało 81 053 osób, do chrześcijańskich kolejno – do rzymskokatolickiej 14 769 i prawosławnej 3557 osób, 1214 osoby określili się jako agnostycy, 3020 zadeklarowało ateizm, 3303 powstrzymały się od deklaracji, 3899 przypisało się do grupy „pozostałych”, a 164 nie udzieliły odpowiedzi (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2013). W zestawieniu tym widoczna jest korelacja między wyznaniem a deklarowaną przynależnością narodowo-etniczną, która pozwala potwierdzić oczekiwany związek między identyfikacją boszniacką a islamem, chorwacką a katolicyzmem oraz serbską a prawosławiem. Ze względu na istotny dla historii samego miasta udział wspólnoty żydowskiej, zastanawiający jest brak judaizmu w kategoriach wyznaniowych uwzględnionych w spisie. Choć brakuje danych statystycznych za okres 2010–2015, to według Raportu Rady Mniejszości Narodowych Bośni i Hercegowiny o sytuacji mniejszości narodowych, tuzlańska wspólnota żydowska liczyła 110 członków (*Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini*, 2015, s. 48). Uwaga ta ma jedynie na celu zaznaczenie problemu – ze względu na brak poświadczonych pochówków członków wspólnoty żydowskiej na cmentarzu Trnovac, a także niską frekwencję nowych pochówków na żydowskim cmentarzu Borić (Hasanović, 2019), nie będzie ona podnoszona w dalszym toku analizy, co również jest znaczące w kontekście braku integracji tej wspólnoty wyznaniowej w ramach przestrzeni grzebalnej⁵.

³ Warto zwrócić uwagę na to, że wieloetniczność i wielowyznaniowość Tuzli jest kwestią bardzo chętnie podkreślaną przez lokalnych autorów, zarówno na łamach współczesnych serwisów internetowych, poświęconych turystycznej reklamie regionu, jak i w opracowaniach dotyczących historii (Katunarić, 2007, s. 4).

⁴ Po rozpadzie Jugosławii w spisach powszechnych przeprowadzanych w państwach sukcesyjnych zanikł termin *Muzułmanie*, który od 1968 roku opisywał grupę narodowo-etniczną z terenu Bośni i Hercegowiny (Mrdjen, 2002, s. 78). Nazwa ta, gdy nie dotyczy grupy wyznaniowej, pisana jest wielką literą.

⁵ Chociaż w niektórych kręgach z różnych względów wiarygodność spisu powszechnego przeprowadzonego w 2013 roku przez Urząd Statystyczny Bośni i Hercegowiny budzi wątpliwości, zdecydowałam się na sięgnięcie po nie. Decyzję tę podjęłam ze względu na brak innego źródła dostarczającego informacji tego typu, które nie byłoby utworzone na bazie danych pozyskanych lokalnie.

Czyj jest Trnovac?

Choć trudno ustalić dokładną datę założenia cmentarza ze względu na sprzeczne informacje dostępne w źródłach (Habul, 2017), faktem jest, że funkcjonuje on nieprzerwanie od rozporządzenia Mahmuda paszy Tuzlicia wydanego w XVIII wieku. Początkowo w świadomości mieszkańców miasta istniał pod nazwą Mićanovac, odnoszącą się do imienia pierwszej pochowanej tam osoby. Na terenie cmentarza znajduje się jeden obiekt o charakterze sakralnym – cerkiew świętego Grzegorza⁶, w 2009 roku wpisana na listę pomników narodowego dziedzictwa Bośni i Hercegowiny, na której również wspomniano o wielowyznaniowości nekropolii (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, 2009, s. 5). Cerkiew ma charakter kaplicy, co implikuje, że na jej terenie poświadczone są pochówki. Ich obecność w obiekcie sakralnym sugeruje wyznaniowy typ cmentarza, podobnie jak napis „Српско православно гробље” (Serbski cmentarz prawosławny), którym opatrzono jedną z bram cmentarnych. Z kolei drugie wejście opisane jest jako „Gradsko groblje Trnovac” (Miejski cmentarz Trnovac), co z kolei pozwala identyfikować go jako komunalny. Odmierna nomenklatura zastosowana w celu oznaczenia wejść na teren nekropolii stanowi wyraz chaosu administracyjnego, widocznego po zapoznaniu się z aspektami prawnymi funkcjonowania przestrzeni grzebalnej. Są one w Bośni i Hercegowinie uzależnione od regulacji jednostki administracyjnej, w której znajduje się dany cmentarz. Działalność cmentarzy na federacyjnym poziomie administracyjnym reguluje „Zakon o grobljima i pogrebnoj djelatnosti” (Prawo o cmentarzach i działalności pogrzebowej), którego warianty dostosowane do potrzeb lokalnych publikowane są na łamach urzędowego biuletynu „Službene novine tuzlanskog kantona” (Skupština Tuzlanskog kantona, 2005), gdzie przedstawiane jest jako prawo o działalności komunalnej. Prawo to, oprócz tego, że definiuje przestrzeń grzebalną i działalność pogrzebową⁷, ustanawia też, że administracja cmentarzem może zostać oddana w ręce podmiotu mającego w przedmiocie działalności wpisane usługi pogrzebowe. Rolę tego podmiotu może pełnić wspólnota wyznaniowa, jednak pod warunkiem, że jej administracja będzie przebiegać w zgodzie i z poszanowaniem zasady wspólnoty wyznania. Ze względu na tak skonstruowane rozwiązania prawne związek opisywanego cmentarza z Serbską Cerkwią Prawosławną i jej jurysdykcją wydaje się zatem uzasadniony.

⁶ Cerkiew, niewidoczna na schemacie załączonym w dalszej części artykułu, znajduje się na północnym wschodzie, w miejscu wolnym od nagrobków.

⁷ Ustawodawstwo Federacji Bośni i Hercegowiny przewiduje, że właśnie ten akt prawny definiuje opisaną kwestię. Specyfikacja dla opisanego obszaru nie jest jednak dostępna, a z uwagi na konieczność podjęcia tej kwestii posłużyłam się tym samym aktem prawnym, dostosowanym do realiów Republiki Serbskiej („Odluka o dopustivosti i meritumu zakona o grobljima i pogrebnoj djelatnosti”, 2014). Niemniej założenia prezentowane w niniejszym tekście mają charakter ogólny i nie sięgają do szczegółów związanych z tą jednostką administracyjną.

Pomimo elementów jednoznacznie wskazujących na wyznaniową przynależność nekropolii, ze względu na tę charakterystyczną dla Bośni i Hercegowiny złożoną sytuację prawną, pochówki mające cechy charakterystyczne dla różnych konfesji pojawiły się jako wyjątkowy fenomen, który moim zdaniem ma ścisły związek z przemysłową przeszłością miasta.

Opisane powyżej rozwiązania prawne rozmywają kwestię bezpośredniej odpowiedzialności za dany cmentarz, co potwierdza prośba o pomoc w ustaleniu zarządzającego podmiotu, zamieszczona w portalu Nekros.info (*Gradsko groblje Trnovac – Tuzla*, b.d.). Gromadzi on informacje zarówno na temat samych cmentarzy, jak i poszczególnych pochówków, tworząc tym samym internetowe miejsca pamięci. Niewątpliwie warty wspomnienia jest również fakt, że – pomimo jurysdykcji Serbskiej Cerkwi Prawosławnej – również ten portal wskazuje na wielowyznaniowy charakter omawianego cmentarza, ponieważ w opisie wymieniono zarówno konfesję prawosławną, rzymskokatolicką, jak i muzułmańską. Sytuacja prawna umożliwia zatem zaistnienie cmentarza wielowyznaniowego, będącego jednocześnie pod jurysdykcją jednej wspólnoty wyznaniowej. W żadnym stopniu nie umniejsza to jednak niepowtarzalności tuzlańskiej nekropolii, ponieważ rozwiązanie to jest stosowane w Bośni i Hercegowinie wyjątkowo oraz bardzo rzadko, gdyż wymaga zgody członków organizacji wyznaniowych (innych niż ta, która sprawuje opiekę nad cmentarzem) na grzebanie swoich zmarłych w tym miejscu. Prócz dogodnych rozwiązań administracyjnych, to także wśród przedstawicieli innych wspólnot wyznaniowych musi zaistnieć chęć uczestnictwa w zaplanowanym w ten sposób wielowyznaniowym projekcie przestrzennym, co stanowi punkt wyjścia do moich dalszych rozważań.

Prezentacja założeń i uzyskanych wyników

Ze względu na charakter badanej przestrzeni zdecydowałam się na analizę głównej jednostki (Apanowicz, 2002, s. 67), wyodrębnionej ze wszystkich cmentarzy Tuzli, którą stanowi Trnovac. Na korpus badania składają się elementy w ramach jednostki głównej – pojedyncze nagrobki podlegające inwentaryzacji i szczegółowej analizie logowizualnej. Analiza ta ma na celu zbadanie struktury cmentarza znajdującego się na pograniczu kulturowym, a także sprawdzenie, w jakim stopniu widoczne są w nim elementy charakterystyczne i szczególne dla badanego obszaru. Pozwala ona także zrekonstruować obraz cmentarza jako obszaru grzebalnego, który jest przestrzenią interesów przedstawicieli różnych grup wyznaniowych, obecnych w społeczności miejskiej. Aby uzyskać relewantne dla tego zagadnienia dane, posłużyłam się do każdego badanego elementu formularzem, przygotowanym na

podstawie arkusza opracowanego przez Annę Długozimę do analizowanych przez nią cmentarzy (Długozima, 2011, s. 34), który dostosowałam do badanego gruntu lokalnego. W wykorzystanej przeze mnie formie uwzględnia on dziesięć następujących zmiennych:

- 1) orientację nagrobka – wyodrębnioną na osi północ-południe,
- 2) lokalizację względem obiektu sakralnego – względem kryterium najbliższego otoczenia, widoczności i niewidoczności obiektu,
- 3) kryterium wiary lub ideologii – ustalenia, czy są one widoczne i jaki mają charakter,
- 4) datę pochówku,
- 5) materiał wykonania głównej bryły nagrobka,
- 6) stan zachowania – czytelność i nieczytelność inskrypcji, ich brak, fragmentaryczność bryły nagrobka, szacowania zniszczeń, stabilność bryły, obecność niepożądanego roślinności,
- 7) widoczne odnowienia i ingerencje,
- 8) dostęp – obecność ścieżki i czynników utrudniających dostęp,
- 9) formę – charakter i specyfikację bryły,
- 10) motywy dekoracyjne (Bolewska, 2019, s. 29).

Biorąc pod uwagę powierzchnię, jaką zajmuje Trnovac, czyli 35 6989 m² (Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, 2018), a także dużą liczbę nagrobków znajdujących się na jego obszarze⁸, w ramach badania w dniach od 16 do 19 grudnia 2018 roku zdecydowałam się podzielić cmentarz na osiem sektorów o możliwie podobnej powierzchni, z których w ramach losowej próby wybrałam po dziesięć nagrobków. Pozwoliło mi to wytypować grupę badawczą w liczbie osiemdziesięciu jednostek.

Danymi pozyskanymi z podpunktów dotyczących struktury przestrzennej posłużyłam się w celu ogólnego scharakteryzowania obszaru cmentarza. Obiekt położony jest na szczycie wzgórza o tej samej nazwie, w związku z czym zauważyłam, że częstotliwość występowania nagrobków zwiększa się wraz z wyrównaniem terenu, zmniejsza natomiast wraz z jego stromizną. Ze względu na to, że cerkiew św. Grzegorza jest obiektem zlokalizowanym w najwyższym punkcie, zagęszczenie nagrobków w jej najbliższej okolicy nie jest wysokie – przewyższenia i stromizny tej części terenu są znaczące, co ze względów

⁸ Precyzyjne dane na temat liczby pochowanych na cmentarzu osób nie są dostępne, a subiektywne określenie liczebności jako wysokiej wynika z zagęszczenia nagrobków i potrzeby ciągłego rozbudowywania obiektu w dół zbocza.

pragmatycznych utrudnia zarówno grzebanie zmarłych w tym miejscu, jak i doprowadzenie ścieżki do nagrobków. Najstarsze nagrobki znajdujące się w tym miejscu⁹ wykazują chrześcijańską proveniencję, chociaż precyzyjne określenie konfesji w ramach tego wyznania nie jest możliwe ze względu na brak widocznych elementów plastyki sepulkralnej o charakterze religijnym. Sięgając jednak do historii cmentarza, opisywanej w artykułach, dowiadujemy się, że cmentarz ten, choć był przeznaczony przede wszystkim dla mieszkańców serbskiej dzielnicy miasta, od samego początku miał charakter wielowyznaniowy (*Tuzla: Izvršena obnova hrama*, 2015). Kwestia wielowyznaniowości cmentarza Trnovac w najwcześniejszym okresie nie pozwala jednak rozszerzyć tego zagadnienia na wspólnotę muzułmańską, co potwierdzają dane terenowe – nie udało mi się zarejestrować żadnego nagrobka pochodzącego sprzed 1995 roku, który miałby cechy pozwalające zaklasyfikować jego proveniencję jako muzułmańską. Jednostka taka nie została poświadczona w ramach losowej próby badawczej, nie udało mi się również odnaleźć jej w trakcie celowych poszukiwań.

Zdecydowana większość inwentaryzowanych grobów zlokalizowanych na obszarze cmentarza zorientowana jest na osi północny wschód – południowy zachód z siedmioma odstępstwami od tej reguły. Występowały one jednak w najstarszej części cmentarza i nie były związane z kryterium wyznaniowym, co pozwala skorelować ten fakt z problematyką wynikającą z ukształtowania terenu. Stan zachowania nagrobków, zarówno w najstarszej części, której dawny charakter pozwala przypuszczać, że nie są one przedmiotem praktyk związanych z kultywowaniem pamięci o bliskich zmarłych, jak i współczesnej, subiektywnie uznałam za dobry. Chociaż odnotowałam uszkodzenia nagrobków, ich charakter jednak nie pozwolił na zaklasyfikowanie ich jako celowej dewastacji. Widoczne były natomiast interwencje w postaci prac murarskich i napraw pęknięć spowodowanych upływem czasu. Za kolejny istotny dla inwentaryzacji cmentarza czynnik uznałam kryterium wyznaniowe. W celu uproszczenia i skrócenia wyводу zdecydowałam się na ograniczenie wyodrębnionych grup do trzech – chrześcijańskiej, muzułmańskiej i nieokreślonej. Za czynniki orzekające o przynależności do jednej z wymienionych grup uznałam obecność symboli o charakterze jednoznacznie religijnym¹⁰. W przypadku gdy elementów tych brakło lub obecne elementy plastyki sepulkralnej pozwalały na zaklasyfikowanie danego nagrobka do obydwu grup

⁹ W badaniu była to jednostka pochodząca z połowy XIX wieku. Do czasów współczesnych przetrwały jednak również starsze nagrobki. Jednym z nich jest obiekt datowany na 1800 rok (Urząd ochrony kulturowo-historycznego i naturalnego dziedzictwa; Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, 2018).

¹⁰ Za symbol o jednoznacznym charakterze religijnym uznałam dla chrześcijaństwa różne formy krzyża oraz skrzyżowane gałązki oliwne lub liście palmy, natomiast dla islamu – księżyc i gwiazdę oraz obecność tekstów niebędących danymi osobowymi zmarłego, które zapisano alfabetem arabskim.

wyznaniowych, co miało miejsce jedynie w przypadkach, gdy liczba pochowanych pod nim osób była większa niż jeden, decydowałam się zaklasyfikować go jako nieokreślony. Wyodrębniony w ten sposób podział pozwolił mi na rozpoznanie struktury wyznaniowej cmentarza.

Z zamieszczonego poniżej schematu ilustrującego korpus wyznaniowy wynika, że największa koncentracja nagrobków muzułmańskich znajduje się w oddaleniu od szczytu wzniesienia (miejsce pozbawione nagrobków ze względu na obecność obiektu sakralnego), co potwierdza tezę o dawnym, wyłącznie chrześcijańskim, charakterze cmentarza. Wśród próby badawczej dominowały nagrobki zaklasyfikowane jako chrześcijańskie (48,75% badanych nagrobków), natomiast muzułmańskie (16,25%) znajdowały się w mniejszości, choć widoczny jest ich znaczący udział. Pozostałe 35% badanych nagrobków wymykało się kryterium wyznaniowemu.

Ryc. 1. Schemat prezentujący badane nagrobki (Bolewska, 2019, s. 49)

W kolejnym kroku analizy zgromadzonych danych podjęłam się opisu kryterium alfabetu wykorzystanego do wykonania inskrypcji nagrobnych, dotyczących danych osobowych pochowanych w badanym miejscu zmarłych. Kryterium ograniczenia inskrypcji podkreśliło pragmatyczny charakter analizowanego aspektu i pozwoliło mi skupić się na jego funkcji informacyjnej, jednocześnie wykluczając udział elementów zdobniczych, sporządzonych alfabetem arabskim, najczęściej w formie wyznania wiary. Na terenie cmentarza poświadczono nagrobne inskrypcje wykonane zarówno łacinką (44 inskrypcje), jak i serbską cyrylicą¹¹ (27 inskrypcji). Dwa nagrobki znajdujące się w próbie badawczej miały inskrypcje wykonane obydwoma alfabetami¹², natomiast inskrypcje znajdujące się na pozostałych siedmiu nie były możliwe do jednoznacznego zaklasyfikowania ze względu na nieczytelność.

Przez wzgląd na zmiany struktury społecznej, mające miejsce na tym obszarze w latach 90. XX wieku, które w znaczący sposób wpłynęły na korpus narodowo-etniczny i wyznaniowy przedmiotu badań, konieczne jest przywołanie danych pozyskanych w trakcie spisu powszechnego z 1991 roku. Według informacji zgromadzonych w rozdziale poświęconym narodowości z 131 618 respondentów 62 669 deklaroowało się jako Muzułmanie, 20 271 jako Serbowie, 20 398 jako Chorwaci, 21 995 jako Jugosłowianie, natomiast liczbę 6285 stanowią pozostali (Federalni zavod za statistiku Bosne i Hercegovine, 1991). W świetle tak znaczących różnic, widocznych w zestawieniu danych pochodzących z obu przytaczanych w niniejszym artykule spisów powszechnych, w toku analizy inskrypcji jako cezurę ustaliłam rok zakończenia wojny w Bośni i Hercegowinie. Dotychczasową grupę badawczą pomniejszyłam o nagrobki z inskrypcjami nieczytelnymi i dwualfabetowymi, a następnie ponownie wyodrębniłam trzy grupy spełniające przyjęte w badaniu kryterium wyznaniowe: grupę A – nagrobków zaklasyfikowanych jako chrześcijańskie, B – muzułmańskie, C – niemożliwe do określenia. Uzyskałam w ten sposób następujące wyniki:

A. Przed 1995 rokiem: 0 inskrypcji łacińskich, 13 cyrylickich.

Po 1995 roku: 10 inskrypcji łacińskich, 5 cyrylickich.

B. Przed 1995 rokiem: 0 inskrypcji łacińskich, 0 cyrylickich.

Po 1995 roku: 13 inskrypcji łacińskich, 0 cyrylickich.

¹¹ W dalszej części wywodu nazywana będzie cyrylicą.

¹² Chociaż występowanie cyrylicy i łacinki na jednej tablicy nagrobnej na badanym przeze mnie cmentarzu nie ma wysokiej frekwencji, należy zwrócić uwagę na jego wartość dla opisu pogranicza. Ze względu na to, że w artykule skupiam się na industrialnym charakterze Tuzli jako czynnika zapobiegającemu podziałom narodowo-etnicznym na bośniacko-hercegowińskim pograniczu kulturowym, nie podjęłam się analizy tego zjawiska. Należy również podkreślić konieczność uzyskania większej liczby danych na temat dwualfabetowych inskrypcji na tym cmentarzu, co pozwoliłoby na ich dokładniejszy opis.

C. Przed 1995 rokiem: 8 inskrypcji łacińskich, 5 cyrylickich.

Po 1995 roku: 13 inskrypcji łacińskich, 4 cyrylickie (Bolewska, 2019, ss. 30–31).

W prezentowanym powyżej zestawieniu widoczna jest zdecydowana dominacja cyrylicy przed 1995 rokiem. Dotyczy ona zarówno nagrobków członków wspólnoty chrześcijańskiej, jak i grupy, którą uznałam za nieokreśloną. Łacinka w tym okresie pojawia się jedynie wśród przedstawicieli grupy C, co pozwala założyć, że nie była środkiem wyrazu przynależności do konkretnej wspólnoty wyznaniowej. Należy jednak pamiętać, że stwierdzenie tego z pewnością byłoby nadużyciem ze względu na możliwy zindywidualizowany charakter sposobu upamiętniania zmarłych przez członków ich rodzin. Udział cyrylicy znacząco spada po 1995 roku, co w świetle przytoczonych danych pochodzących ze spisów powszechnych z lat 1991 i 2013 pozwala wiązać to zjawisko ze zmniejszeniem się liczby osób deklarujących narodowość serbską. Jedynym alfabetem używanym do wykonania inskrypcji informacyjnych na nagrobkach muzułmańskich jest łacinka. Raz jeszcze odwołując się do spisów powszechnych, warto zwrócić uwagę na zwiększenie się liczby osób deklarujących narodowość boszniacką w porównaniu do – znajdującej się w starszym spisie – kategorii *Muzułmanie*. Ze względu na zmianę nomenklatury, a także różne zmienne brane pod uwagę w obu spisach, nie jest możliwe jednoznaczne stwierdzenie, czy zachodzi korelacja między zniknięciem *Jugosłowian* a zwiększeniem się udziału *Boszniaków*. Niemniej, prócz czynników związanych z powojenną reorganizacją państwa, a więc migracjami z niej wynikającymi, koniecznym jest zasygnalizowanie możliwości zmiany sposobu samoidentyfikacji respondentów spisu z 1991 roku. Zakładam, że zaistnienie tej zmiany mogło doprowadzić do wzrostu udziału zarówno *Boszniaków*, jak i *pozostałych* oraz *niezadeklarowanych*, co jest możliwym uzasadnieniem powiększenia się liczby inskrypcji łacińskich w grupie C. Na korzyść tego uzasadnienia świadczy również fakt, że zarówno przed 1995 rokiem, jak i po nim, udział łacinki w tej grupie, choć dawniej nieznacznie, również dominował, co pozwala traktować alfabet łaciński jako medium o charakterze w większym stopniu neutralnym niż cyrylica.

W przypadku materiału, z którego wykonane są nagrobki, warto zauważyć, że jednostki stanowiące próbę badawczą wykazywały charakter niejednorodny – elementy reprezentatywne i widoczne najczęściej wykonywane były z droższego budulca: granitu (rozpoznanego w 64% badanych nagrobków) i kamienia polnego (16%), rzadziej marmuru (14%). Wykonane z tych materiałów tablice i płyty nagrobne opierają się najczęściej na ramie wykonanej z lastriko. Zauważyłam występowanie tego materiału w przypadku 46%

badanych jednostek. Zaobserwowałam również znaczący udział drewna (13%), jest to jednak przypadek o tyle szczególny, że jako jedyny występuje samodzielnie, bez konfiguracji z innym materiałem budulcowym i ogranicza się jedynie do krzyża albo tablicy w przypadku nagrobków w formie kopca (Bolewska, 2019, s. 38). Powodu takiego zróżnicowania, a także wyboru materiału droższego i bardziej trwałego do wykonania elementów zewnętrznych nagrobka można upatrywać w zamożności fundatora oraz dostępności, powtarzając za Anną Królikowską, badaczką opisującą estetykę współczesnych cmentarzy, że wybór materiału, z którego wykonuje się nagrobki, odzwierciedla standard życia i majątność danej wspólnoty lokalnej (Królikowska, 2012, s. 65). W zestawieniu tym pominęłam beton, którego obecność zauważyłam w przypadku 44% ze wszystkich inwentaryzowanych nagrobków – widoczny w formie podmurówki poniżej ramy, na której opiera się płyta wierzchnia, co z kolei pozwala zakwalifikować niemal połowę zbadanych pochówków jako grobowce¹³. Uwaga ta jest o tyle istotna, że nie zauważyłam korelacji wyznania z formą grobowca; udział grobowców w grupie nagrobków zaklasyfikowanych jako muzułmańskie wyniósł więcej (46%) niż ich udział w całej próbie (38%), co stanowi zaskakujący wynik na tle praw islamu związanych z istotą pochówku (Al-Misri, 1999, s. 238). Podobnie rzecz ma się w przypadku formy samego nagrobka – odnotowałam zarówno obecność nagrobków o neutralnych konstrukcjach złożonych z płyty nadgrobowej oraz tablicy, jak i w formie brył jednoznacznie określających wyznaniowy charakter pochówku, które przyjmowały kształt krzyża albo *nišana*¹⁴. Wśród próby badawczej zauważyłam również nagrobki o kształcie zindywidualizowanym, znacząco odbiegającym od większości: nagrobek z tablicą w kształcie łzy (3 przypadki), w kształcie serca (4 przypadki) i w kształcie litery („K” i „C” z alfabetu cyrylicznego, będące jednym z inicjałów osób pochowanych w danym miejscu). Spersonalizowane w taki sposób kształty nagrobków należą do zdecydowanej mniejszości i wymykają się z ram narzuconych przez kryterium wyznaniowe – znajdują się wśród nich zarówno przedstawiciele obydwu grup wyznaniowych, jak i grupy nieokreślonej, co można tłumaczyć niezależną od czynników religijnych potrzebą estetyzacji, odczuwaną przez członków każdej z tych grup (Królikowska, 2012, s. 66).

W toku badania zauważyłam, że jedynie 19 z wyodrębnionych do grupy badawczej nagrobków posiadało elementy plastyki sepulkralnej, które nie są związane z kształtem samej

¹³ Za *grobowiec* uznaję wybetonowany dół grobowy, który umożliwia depozyt szczątków kolejnej osoby w jego obrębie po odpieczętowaniu grobowca poprzez odsunięcie ściany nakrywnej, podane za specyfikacją dostępną na stronach zakładów kamieniarskich (zob. *Grobowce*, b.d.).

¹⁴ Mowa o popularnej wśród bośniackich przedstawicieli wspólnoty muzułmańskiej formie nagrobka przypominającego obelisk, najczęściej w kolorze białym, na którym zapisane są dane pochowanego.

bryły ani nie mają konotacji religijnych. Na potrzeby tej części analizy założyłam, że symbole nacechowane religijnie mają charakter informacyjny, pozwalający określić przynależność pochowanego do danej wspólnoty wyznaniowej. Przedmiotem mojego zainteresowania jest natomiast zbiór pozostałych elementów, występujących zwykle w formie płaskorzeźby lub reliefu. Najczęściej powtarzającym się wśród nich motywem była pięcioramienna gwiazda o barwie złotej lub czerwonej, której okazjonalnie towarzyszył detal w postaci skrzyżowanego sierpa i młota – motyw ten zaobserwowałam dziesięciokrotnie (13% ze wszystkich podlegających inwentaryzacji nagrobków). Chociaż jego obecność w przypadku pochówku datowanego na 1965 rok nie wzbudza żadnych wątpliwości, zaskakującym jest poświadczenie takiego motywu zdobniczego na nagrobku pochodzącym z 2008 roku. Wysoka częstotliwość jego występowania, a także fakt, że pojawia się on również w przypadkach nagrobków z dwóch ostatnich dziesięcioleci, pozwala przypuszczać, że znaczenie tego detalu mogło wykroczyć poza ramy ideologii jednoznacznie komunistycznej i zostać poszerzone o kontekst *jugosławizmu*. Wydaje się to zasadne w obliczu zmiany struktury narodowo-etnicznej, widocznej zarówno w deklaracjach przynależnościowych mieszkańców Tuzli we wspomnianym spisie powszechnym z 2013 roku, jaki w samej strukturze spisu, eliminującej – obecną w jego poprzednich wydaniach – kategorię *Jugosłowian*. Wśród poświadczonych na nagrobkach symboli o charakterze zdobniczym wysoką frekwencję wykazują wszelkie uniwersalne motywy roślinne, które pojawiają się bez względu na charakter wyznaniowy. Nieco rzadsze, ale również poświadczane są zindywidualizowane motywy odnoszące się do samego zmarłego. Najczęstszymi wśród nich są szyb górniczy oraz żelazko i perlik, bezpośrednio nawiązujące do wykonywanego zawodu, co podkreśla siłę identyfikacji z robotniczym, industrialnym charakterem miasta. Obok wymienionych motywów zdobniczych, a także form bryły, kolejnym sposobem personalizacji jest utrwalenie na powierzchni tablicy wizerunku zmarłego. W opisywanej próbie badawczej 35% ze wszystkich nagrobków (28 jednostek) posiadało wizerunek zmarłego w formie reliefu lub porcelanowej repliki fotografii, co czyni go środkiem indywidualizacji o najwyższej frekwencji, obecnym bez względu na kryterium wyznaniowe – procentowy udział w opisanych wcześniej grupach stanowi 50% dla chrześcijan, 14% dla muzułmanów i 36% dla grupy nieokreślonej. Pozwala to stwierdzić, że chociaż pojawianie się wizerunku zmarłego w przypadku grupy muzułmańskiej jest znacząco mniejsze, mniejszy jest również jej ogólny udział w korpusie wyznaniowym cmentarza. Wizerunek jako zindywidualizowana forma zdobnicza pojawia się więc niezależnie od konfesji.

Podsumowanie

W artykule przedstawiłam analizę przygotowaną na podstawie danych pozyskanych z inwentaryzacji cmentarza Trnovac, znajdującego się na bośniacko-hercegowińskim pograniczu kulturowym, i zilustrowałam jego strukturę wyznaniową. Zaprezentowałam jednocześnie liczne odstępstwa od stanu oczekiwanego ze względu na zespół wzorców religijnych wspólnot wyznaniowych, których przedstawiciele zostali pochowani na obszarze badanego cmentarza. Zauważalny chaos administracyjny i jurysdykcja Serbskiej Cerkwi Prawosławnej – wspólnoty o jednoznacznym charakterze wyznaniowym – nie ograniczają heterogenicznego charakteru cmentarza, co pozwala mi stwierdzić, że wśród przedstawicieli pozostałych badanych wspólnot wyznaniowych obecnych w Tuzli potrzeba separacji w ramach jednostki, jaką jest cmentarz, nie ma charakteru absolutnego. Na podstawie dostępnych źródeł braku tej potrzeby można upatrywać w historii cmentarza i jego wielowyznaniowym charakterze już w początkach istnienia, jednak nie tłumaczy to pojawienia się na obszarze nekropolii nagrobków muzułmańskich. W toku rozpoznania terenowego wykluczyłam brak przestrzeni grzebalnej przeznaczonej dla członków wspólnoty muzułmańskiej – w niedalekim sąsiedztwie badanego cmentarza zauważyłam czynny mizar, natomiast w samym mieście, nie licząc peryferii, działają jeszcze dwa inne – Tuśanj i Ilinčica. Szukając przyczyny tego zjawiska, sięgnęłam po dane pochodzące ze spisów powszechnych z lat 1991 i 2013, po przeanalizowaniu których widoczny jest znaczący wzrost (względem stanu liczbowego *Muzułmanów* ze starszego spisu) grupy mieszkańców miasta deklarujących swoją przynależność narodowo-etniczną do grupy *Boszniaków*. Chociaż odsetek osób określających się jako Muzułmanie w znaczącym stopniu pokrywa się z liczbą *Boszniaków*, zastanawiający jest los grupy w starszym spisie określających się jako *Jugosłowianie* – ze względu na brak wyszczególnienia takiej kategorii w nowszym spisie, osoby dawniej identyfikujące się w ten sposób musiały trafić do kategorii *pozostali* lub *bez odpowiedzi*. Przedstawiciele tych grup stanowią jednak liczbę poniżej połowy dawnej grupy *Jugosłowian*, co pozwala przypuszczać, że część jej przedstawicieli określiła się jako *Boszniacy*. Założenie to wydaje się słuszne wobec polityki komunistycznej Jugosławii, która dążyła do laicyzacji społeczeństwa w ramach państwowego ateizmu (Trstenjak, 1987, s. 423) oraz przeciwdziałania wyostrażaniu się granic na tle narodowo-etnicznym i wyznaniowym, kładąc ideologiczny nacisk na podział klasowy społeczeństwa.

Zadaje się, że koncepcja ta, żywa przez cały okres istnienia Jugosławii, w pewnym wymiarze przetrwała wśród wspólnoty mieszkańców Tuzli dzięki industrialnemu charakterowi miasta, w którym wydobywanie soli i węgla, a także przetwórstwo chemiczne mają długą tradycję oraz stanowią element współtworzący tożsamość mieszkańców. Ma ona swoją reprezentację w strukturze wyznaniowej cmentarza, w której ramach dyskrepancja nie jest widoczna, a także w zunifikowanej (bez względu na kryterium religijne) formie nagrobków. Indywidualne środki wyrazu, widoczne zarówno w formie bryły samego nagrobka, jak i elementów zdobniczych plastyki sepulkralnej, przejawiają się również bez względu na klasyfikację wyznaniową. Wysoki udział procentowy nagrobków niemożliwych do opisu kategoriami wyznaniowymi – ze względu na cechy charakterystyczne, przypisywane więcej niż jednej konfesji lub ich brak – tym bardziej sprzyja rozmywaniu się podziałów i ich płynności. Uzyskany dzięki niniejszej analizie obraz cmentarza zlokalizowanego na bośniacko-hercegowińskim pograniczu kulturowym dowodzi, że pomimo wielości i różnorodności wpływów na tym obszarze, w ramach nekropolii nie są widoczne wyraźne podziały, choć zasadniczo rozmaite interesy, wynikające z wyobrażeń członków różnych grup wyznaniowych, pozwalają spodziewać się innego stanu rzeczy. Całość natomiast składa się na unikalne źródło, które – prócz archiwalnych i estetycznych wartości – umożliwia wgląd w autorecepcję użytkowników danego cmentarza, ich stosunek do zmarłych, ale również żywych, zarówno członków własnej wspólnoty, jak i *innych*. Zgromadzone w ramach badania informacje stanowią więc dane badawcze cenne w przypadku opisu tak skomplikowanych i wielowymiarowych obszarów, jakimi są pogranicza.

Bibliografia

- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2013). *Popis stanovništva*. <http://www.statistika.ba/>
- Al-Misri, A. ibn N. (1999). *Reliance of the traveller: The classic manual of Islamic sacred law*. (N. H. M. Keller, Tłum. & Red.). Amana Publications.
- Al-Uthaimen, M. (b.d.). *Fatawa Arkan-ul-Islam* (Mostaqim.com, Tłum.). <https://www.noor-book.com/en/ebook-Fatawa-Arkan-ul-Islam--pdf>
- Apanowicz, J. (2002). *Metodologia ogólna*. Wydawnictwo Bernardinum.
- Ariès, P. (1992). *Człowiek i śmierć* (E. Bąkowska, Tłum.). Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Bolewska, I. (2019). *Cmentarz jako tekst kultury: Analiza spójności miejskiej społeczności wielowyznaniowej Tuzli na przykładzie cmentarza Trnovac* [Niepublikowana praca licencjacka]. Uniwersytet Warszawski.

- Dąbrowska-Partyka, M. (2004). *Literatura pogranicza: Pogranicza literatury*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Długozima, A. (2011). *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*. Wydawnictwo Sztuka ogrodu Sztuka krajobrazu Beata Gawryszewska.
- Federalni zavod za statistiku Bosne i Hercegovine. (1991). *Popis stanovništva*. <http://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/>
- Gradsko groblje Trnovac – Tuzla*. (b.d.). Nekros.info. <https://www.nekros.info/groblje/5498?page=3>
- Grobowce*. (b.d.). Milbart usługi kamieniarskie. <http://nagrobki.milbart.com/133/grobowce/>
- Habul, B. (2017). *Tuzla za početnike: Kako je nastalo groblje Trnovac – Kako je izgrađena kapela Svetog Velikomučenika Georgija na Trnovcu*. Radiokameleon.ba. <https://radiokameleon.ba/2017/01/11/tuzla-za-pocetnike-kako-je-nastalo-groblje-trnovac-kako-je-izgradena-kapela-svetog-velikomučenika-georgija-na-trnovcu/>
- Hasanović, E. (2019, kwiecień 29). *Mladi Medžlisa IZ-e Tuzla očistili i uredili Jevrejsko groblje u Tuzli*. Radio BIR. <https://www.bir.ba/index.php/vijesti/bih/item/8562-mladi-medzlisa-iz-e-tuzla-ocistili-i-uredili-jevrejsko-groblje-u-tuzli-audio>
- Imamović, M. (1997). *Historija Bošnjaka*. BZKP Matičniodbor.
- Katunarić, V. (2007). Oblici mira u multietničkim sredinama. *Migracijske i etničke teme*, 23(4), 391–408. <https://hrcak.srce.hr/21698>
- Kolbuszewski, J. (1985). *Wiersze z cmentarza*. Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika. (2009). *Odluka [o graditeljskoj cjelini k.č. 3033]*. http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/uploads/odluke_bos/Tuzla_crkva%20na%20Trnovcu%20kompl%20BOS.pdf
- Kramer, K. P. (2007). *Śmierć w różnych religiach świata* (M. Chojnacki, Tłum.). Wydawnictwo WAM.
- Królikowska, A. (2012). Estetyka współczesnych cmentarzy. *Opuscula Sociologica*, 1(1), 59–72. <http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.desklight-4cf59a1d-0cd8-4185-ad1c-fc8bd835f12c>
- Mrdjen, S. (2002). Narodnost u popisima: Promnjenljiva i nestalna kategorija. *Stanovništvo*, 40(1–4), 77–103. <https://doi.org/10.2298/STNV0201077M>
- Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini: Izveštaj Vijeća nacionalnih manjina Bosne i Hercegovine o položaju nacionalnih manjina 2010.–2015.* (2015). Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine. <https://www.parlament.ba>
- Odluka o dopustivosti i meritumu zakona o grobljima i pogrebnoj djelatnosti. (2014). *Službeni glasnik BiH*, 2014(89(14)). <http://www.sluzbenilist.ba/page/akt/QR9ohz4nh78h77HXTy5lk=>
- Skupština Tuzlanskog kantona. (2005). Zakon o komunalnim djelatnostima. *Službene novine Tuzlanskog kantona*, 2005(11), 1–7. http://www.vladatk.kim.ba/vlada/Dokumenti/Zakoni/2008/zakon_o_komunalnim_djelatnostima.pdf
- Slanjankić, A. (2014). *Kako je sahranjena industrija Tuzle*. Nemirna Bosna. <https://www.dw.com/sr/kako-je-sahranjena-industrija-tuzle/a-17415603>

Tanaś, S. (2008). *Przestrzeń turystyczna cmentarzy: Wstęp do tanatoturystyki*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Trifković, D. (1997). *Tuzlanski vremeplov*. GrafocoopDoo Tuzla.

Trstenjak, T. (1987). Kakav Bog za naševrijeme? *Obnovljeni Život*, 42(5), 422–427. <https://hrcak.srce.hr/53749>

Tuzla: Izvršena obnova hrama pored kojeg se ukopavaju pripadnici svih konfesija. (2015, listopad 28). Tuzlanski.ba. <https://tuzlanski.ba/carsija/tuzla-izvršena-obnova-hrama-pored-kojeg-se-ukopavaju-pripadnici-svih-konfesija/>

Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona. (2018, październik 16). *Crkva na Trnovcu u Tuzli*. <https://bastina.ba/crkva-na-trnovcu-u-tuzli/>

The Cemetery on the Cultural Borderland of Bosnia and Herzegovina: Analysis of the Structure of Trnovac Cemetery in Tuzla

This article presents an analysis of the tombstones in the Trnovac cemetery of Tuzla, Bosnia and Herzegovina. The studied area was characterized with an emphasis on the features of the local cultural borderland and the history of the city. The text also includes the description of the study and its results. The aim of the presented analysis was to indicate departures from the expected state which result from the characteristics of this borderland, and to attempt to explain them. The importance of the cemetery as a source of information was also emphasized.

Keywords:

borderland; cemetery; tombstone; multidenomination; multiethnicity; multinationality; Tuzla; Trnovac

Cmentarz na bośniacko-hercegowińskim pograniczu kulturowym. Analiza struktury tuzlańskiego cmentarza Trnovac

W niniejszym artykule zaprezentowano analizę nagrobków znajdujących się na tuzlańskim cmentarzu Trnovac w Bośni i Hercegowinie. Scharakteryzowano badany obszar, kładąc nacisk na cechy lokalnego pogranicza kulturowego i historii miasta, przedstawiono opis badania i jego wyniki. Celem analizy było ukazanie odstępstw od oczekiwanego stanu,

wynikających ze specyfiki pogranicza, oraz podjęcie próby ich wyjaśnienia. Podkreślono także wagę cmentarza jako źródła informacji.

Słowa kluczowe:

pogranicze; cmentarz; nagrobek; wielowyznaniowość; wieloetniczność; wielonarodowość; Tuzla; Trnovac

Citation:

Bolewska, I. (2021). Cmentarz na bośniacko-hercegowińskim pograniczu kulturowym: Analiza struktury tuzlańskiego cmentarza Trnovac. *Adeptus*, 2021(17), Article 2520. <https://doi.org/10.11649/a.2520>

Publication History:

Received: 2021-02-19; Accepted: 2021-04-22; Published: 2021-06-30